
Н. І. Нестерова, здобувач кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Раціональне природокористування як принцип екологічного права: до визначення поняття

Стаття присвячена з'ясуванню теоретичних та методологічних засад розробки ґрунтового поняття раціонального природокористування як принципу екологічного права, який виражає основоположні ідеї, засади та риси правового регулювання експлуатації природних ресурсів у визначених екологічним законодавством та науково і економічно обґрунтованих межах з метою збереження стійкості екосистем і збереження сприятливого стану навколишнього природного середовища.

Ключові слова: *раціональне природокористування, принципи екологічного права, поняття принципу раціонального природокористування.*

Питання забезпечення раціонального використання природних ресурсів традиційно належить до основних наукових завдань екологічного права. Його актуальність набула нового змісту в умовах інтеграції України до Європейського Союзу. Більше того, раціональне природокористування є предметом дослідження різних галузей науки, що, з одного боку, збагачує розуміння сутності досліджуваного поняття, а з другого —

навпаки, ускладнює можливість його чіткого юридичного визначення та, як наслідок, подальшого нормативно-правового закріплення.

Актуальність досліджуваної проблематики обумовлюється також тим, що у сучасній науці екологічного права акцентується увага або на постановці проблеми розкриття його змісту як принципу екологічного права, або ж наукові пошуки стосуються лише розкриття окремих процесів цього складного суспільного явища.

Питанням, які пов'язані із окремими аспектами розуміння такого складного правового явища, як раціональне природокористування, присвячували власні праці вітчизняні вчені-юристи, серед яких окремо можна виділити В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, Ю. О. Вовка, А. П. Гетьмана, І. І. Каракаша, М. В. Краснову, В. К. Попова та інших. Проте, не зважаючи на найвагоміший внесок у вітчизняну еколого-правову науку, зазначені вчені детально досліджували окремі елементи цього правового явища, а сучасні умови потребують комплексного його дослідження.

У зв'язку з вищенаведеним, мета дослідження полягає у з'ясуванні усіх аспектів розуміння раціонального природокористування та розробка ґрунтового його поняття як принципу екологічного права.

Принцип раціонального природокористування досить давно укорінився у вітчизняній правовій системі і, як уже зазначалося, належить до основоположних принципів природоресурсного права нашої держави. Проте до недавнього часу він досліджувався в науці і регулювався в праві в контексті споживацького ставлення суспільства до природних багатств. Раціональне природокористування, в силу зрозумілих історичних чинників, розглядалося лише як економічна категорія. Саме цим і обумовлюється відсутність у вітчизняній юридичній думці суто правового його визначення.

Принцип раціонального природокористування сприймається через призму наукових розробок у інших галузях науки, зокрема екології і економіки, та як такий, що не потребує пояснення й обґрунтування, а тому, як наслідок, не досліджений належним чином наукою екологічного права.

Поняття «раціональне природокористування» почало набувати поширення в науковій літературі екологічного права ще радянського періоду. Найбільше уваги розумінню раціонального природокористування було приділено наукою екологічного права, де поняття раціонального використання землі розкривалося як досягнення максимального ефекту в здійсненні цілей землекористування з урахуванням корисної взаємодії землі з іншими природними факторами і при охороні землі в процесі використання як специфічної умови діяльності і головного засобу виробництва в сільському господарстві [1, с. 19]. При цьому наголошувалося, що воно спрямоване на обслуговування певних економічних інтересів [1, с. 31].

Занадто вузький зміст такого розуміння раціонального природокористування був відзначений пізніше, і раціональне природокористування до категоріального апарату увійшло вже як принцип права природокористування, спрямованого на забезпечення врахування екологічних вимог у процесі природокористування [2; 3].

Науково обґрунтованим, ефективним використанням природних об'єктів і ресурсів у поєднанні з вимогами щодо охорони природного середовища називають раціональне використання природи А. І. Бобилев та С. А. Балашенко [4, с. 5]. В. В. Петров у своїх наукових працях обґрунтовував розуміння раціональності природокористування як досягнення не лише економічного, культурно-оздоровчого ефекту, а й охорони навколишнього природного середовища. Принцип раціонального та ефективного використання природних об'єктів відображає, на думку В. Л. Мунтяна, зведену в закон економічну сторону екологикористування, що виражається в намаганні з мінімальними витратами отримувати найбільший ефект від господарської експлуатації природних ресурсів, не завдаючи при цьому економічної та екологічної шкоди [5, с. 81].

Таким чином, ключовим у трактуванні принципу раціонального природокористування стало визнання необхідності забезпечити правовими засобами пріоритет екологічного аспекту природокористування та виробити відповідні правові форми забезпечення обліку та виконання екологічних вимог при пла-

нуванні та здійсненні господарської та іншої екологічно значущої діяльності.

На сучасному ж етапі суспільного розвитку існування проблеми реалізації принципу раціонального природокористування все більше пов'язується з фактором обмеженості природи у виконанні функції життєзабезпечення. Як наслідок, вирішення цієї проблеми вбачається шляхом встановлення науково обґрунтованих меж використання (вилучення) природних ресурсів для задоволення економічних потреб і меж шкідливих хімічних, фізичних та біологічних впливів на природу, а також відповідної системи показників.

Необхідною складовою дослідження раціонального природокористування як принципу екологічного права та умовою його змістовного розуміння є власне визначення самого поняття «принцип права», що, в свою чергу, дасть змогу з'ясувати його ознаки, суттєві риси та виокремити види принципів права, серед яких дослідити місце та роль раціонального природокористування.

Термін «принцип» походить від латинського слова *principium*, яке трактується як найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші риси [6, с. 428]. Особливість правового поняття «принцип права» полягає в тому, що воно має у вітчизняній юриспруденції категоріальний статус і становить досить широку систему знань, що розвивається. При цьому воно набуває свого специфічного змісту в контексті екологічного права, що і є предметом дослідження.

«Принцип права» є загальним поняттям, що включає в себе всю множину принципів права. Як часткові поняття можна розглядати поняття, до складу яких входить частина множини відображуваних принципів права, об'єднаних ознакою, не властивою всім принципам права [7, с. 64]. Наприклад, принципи екологічного права є вихідними засадами регулювання саме екологічних правовідносин, тому їх можна вважати частковим поняттям стосовно загального поняття «принцип права». Одиначним поняттям можна назвати безпосередньо раціональне природокористування як принцип екологічного права.

У сучасній юридичній науці, як і у наукових працях минулих років, немає єдності поглядів на поняття, ознаки, класифікацію та характерні риси принципів права. Це стосується не тільки науки екологічного права та інших галузевих наук, а й навіть теорії юриспруденції. Така ситуація певною мірою зрозуміла, оскільки досліджувана проблематика є надзвичайно широкою, межує із філософією і у зв'язку з цим їй потрібно розглядати як із зовнішнього боку, тобто досліджувати взаємозв'язок принципів права і економічних, політичних та ідеологічних процесів, що відбуваються у суспільстві, так і з внутрішнього, тобто з'ясувати роль і місце принципів права у правовій системі. Водночас, незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, юридична наука у відповідні періоди свого розвитку була єдина у проголошенні певних положень та ідей як принципів права, що пояснюється, насамперед, об'єктивною обумовленістю принципів права.

Беззаперечним є той факт, що принципи права належать до багатоаспектних і неоднозначних явищ правової дійсності, до з'ясування сутності яких необхідно і доцільно підходити з різних сторін. Проте варто визнати потребу в однозначності визначення принципів, у тому числі й екологічного права.

В сучасній вітчизняній юридичній науці найбільш ґрунтовно принципи права України дослідив А. М. Колодій, який у своїх дослідженнях дійшов висновку, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є порядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [8, с. 28].

Більше того, автор підкреслює, що принципи права спрямовують і надають синхронності усьому механізму правового регулювання суспільних відносин. Саме вони є критерієм законності і правомірності дій громадян і посадових осіб і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення.

Ю. С. Шемшученко справедливо підкреслює, що принципи екологічного права не є застиглими категоріями. Вони змінюються разом із динамічним розвитком як національного, так і міжнародного екологічного права. У цьому процесі деякі принципи втрачають актуальність, інші – навпаки – набувають більшої важливості [2, с. 32].

В. І. Андрейцев визначає принципи екологічного права як вихідні засади та загальнообов'язкові правила, зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права [9, с. 44].

Разом з тим вченим обґрунтовується необхідність розгляду окремої комплексної міждисциплінарної галузі законодавства і права – антропозахисного (антропоохоронного) права. У своїх наукових працях В. І. Андрейцев стверджує, що в чинному законодавстві України наявні правові приписи, що виникають з приводу захисту і охорони людини, її життя і здоров'я, безпеки у процесі життєдіяльності [9, с. 55].

Зазначена сукупність правових норм інтегрується на забезпечення однорідних правовідносин, пов'язаних із захистом і реалізацією конституційних суб'єктивних прав громадян на життя, здоров'я та безпеку, які за вказаними чинниками автор і пропонує віднести до антропозахисного (антропоохоронного) права.

Нормативною основою закріплення раціонального природокористування як принципу екологічного права є ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10], яка до складових елементів цього принципу відносить бережливе, економне ставлення до природних ресурсів у процесі їх використання, здійснення заходів щодо запобігання псування, забрудненню і виснаженню природних ресурсів, а також спрямованих на відтворення відновлюваних природних ресурсів, недопущення у процесі використання природних ресурсів їх негативного впливу на стан довкілля.

В. О. Джуган також визначає принципи екологічного права як вихідні засади та загальнообов'язкові правила, зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спря-

мовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права. Вони спираються на загальноправові принципи, які враховуються при формуванні принципів екологічного права, і на екологічне законодавство або випливають із його змісту [11, с. 418].

Найбільш чітко і повно визначення принципів екологічного права надано в підручнику з екологічного права за загальною редакцією А. П. Гетьмана: принципи екологічного права – це виражені в його нормах основоположні ідеї, засади, риси, відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин. Еколого-правові принципи можуть офіційно закріплюватися у законодавстві або виводяться з його змісту [3, с. 15].

Значна увага у наведеному підручнику приділяється і раціональному природокористуванню як принципу екологічного права. Так, раціональність в екологокористуванні, на думку авторів, полягає в тому, що кожен власник чи користувач природних ресурсів зобов'язаний у процесі їх використання дотримуватися правових екологічних вимог, щоб не нашкодити природному середовищу. В основі цього принципу лежить об'єктивний чинник – взаємозв'язок усіх природних об'єктів, які утворюють у сукупності екологічну систему. Економічна ефективність виражається в отриманні найвищих економічних показників при експлуатації природних ресурсів з щонайменшими затратами. Раціональність та ефективність використання останніх – взаємопов'язані поняття, однак не тотожні. Раціональність охоплює, головним чином, екологічний, а ефективність – економічний аспект. Ці два поняття слід розглядати стосовно будь-якого природного ресурсу, оскільки кожен природний об'єкт має свої специфічні риси, притаманні тільки йому. При цьому за недодержання даного принципу екологічним законодавством передбачаються заходи правового впливу [3, с. 16].

Аналіз чинного законодавства, предметом якого виступає правове регулювання природокористування, дозволяє зробити висновок, що як у законодавчих актах, так і в переважному масиві наукових досліджень інтерпретація раціонального природокористування не йде далі визначення його як науково обґрун-

тованого використання природних ресурсів у поєднанні з необхідними заходами з охорони навколишнього природного середовища, як принципу права природокористування, спрямованого на забезпечення врахування екологічних вимог у процесі природокористування.

Наведений підхід містить у собі істотний недолік, оскільки в цьому випадку принцип раціонального природокористування набуває надто загального і декларативного характеру, що неминує знижує ефективність його застосування для правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Крім того, відсутність єдиного підходу до розуміння, визначення та формулювання раціонального природокористування як принципу екологічного права ускладнюється досі не прийнятим єдиним кодифікованим актом екологічного законодавства або єдиним актом декларативного характеру, який би визначив єдині підходи та принципи досліджуваної галузі права.

Таким чином, можна сформулювати сутність раціонального природокористування: вона полягає в забезпеченні вилучення та (або) експлуатації природних ресурсів і шкідливого впливу на природу в науково обґрунтованих та економічно обумовлених межах, визначених екологічним законодавством, при яких зберігається стійкість екосистем і сприятливий стан навколишнього природного середовища загалом.

Підсумовуючи наведене, на основі з'ясування змісту раціонального природокористування як явища правової дійсності та врахування засад визначення принципів права та принципів екологічного права зокрема, вбачається можливим сформулювати визначення: раціональне природокористування – принцип екологічного права, який виражає основоположні ідеї, засади та риси правового регулювання експлуатації природних ресурсів у визначних екологічним законодавством та науково і економічно обґрунтованих межах з метою збереження стійкості екосистем і збереження сприятливого стану навколишнього природного середовища.

Список використаних джерел

1. Право природопользования в СССР [Текст] / Ин-т государства и права АН СССР ; отв. ред. И. А. Иконникая. – М. : Наука, 1990. – 196 с.

2. Екологічне право України. Академічний курс [Текст] : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права. – 2-ге вид. – К. : Юрид. думка, 2008. – 720 с.
3. Екологічне право України [Текст] : підручник / за ред.: А. П. Гетьман, М. В. Шульга. – Х. : Право, 2009. – 328 с.
4. Бобылев, А. И. Вопросы общей теории экологического права [Текст] / А. И. Бобылев, С. А. Балашенко. – Минск : Изд-во БГУ, 1991. – 227 с.
5. Мунтян, В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування [Текст] : монографія / В. Л. Мунтян. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 184 с.
6. Юридичний словник-довідник [Текст] / під ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Феміна, 1996. – 696 с.
7. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] : підручник / В. Є. Жеребкін. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Знання, 1998. – 256 с.
8. Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] : монографія / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
9. Андрейцев, В. І. Проблеми інтеграції антропозахисного права в системі екологічного права та системі права України [Текст] / В. І. Андрейцев // Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві : матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу, 25 верес. 2014 р., м. Дніпропетровськ / редкол.: В. І. Андрейцев [та ін.]. – Д. : НГУ, 2014. – С. 34–58.
10. Про охорону навколишнього природного середовища [Електронний ресурс] : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
11. Джуган, В. О. Окремі питання правового регулювання раціонального природокористування в Україні [Текст] / В. О. Джуган // Держава і право. Юридичні і політичні науки / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2010. – Вип. 49. – С. 415–421.

Н. И. Нестерова

Рациональное природопользование как принцип экологического права: к определению понятия

Статья посвящена определению теоретических и методологических оснований разработки фундаментального понятия рационального природопользования как принципа экологического права, который выражает основополагающие идеи, положения и черты правового регулирования эксплуатации природных ресурсов в пределах, которые определены зако-

нодательством, а также научно и экономически обусловлены, с целью сохранения стойкости экосистем и надлежащего состояния окружающей природной среды.

Ключевые слова: рациональное природопользование, принципы экологического права, понятие принципа рационального природопользования.

N. I. Nesterova

**Environmental management as a principle of environmental law:
to the definition**

This article is devoted to the study of various aspects of understanding the rational use of nature. Main attention is paid to the theoretical development of a deep notion of environmental management as a principle of environmental law. If you examine the legislation governing the regulation of the use of nature, we can draw some conclusions. For example, in laws and scientific works of famous lawyers rational use of natural stands is simple.

Rational use of nature is understood as the use of nature, which must be within certain limits. This framework defines science. Also need to protect nature. There is a system of ways of nature and it must reap. Nature need to use so that science requirements taken into account and protect nature. And only the principle of sustainable use of nature will produce results.

In addition, a lot of discussions about how to understand the rational use of nature. Science does not mention the equally rational use of nature. There is no single law on rational use of nature. Not even any program document, no return. That is why lawyers do not know how to understand how to use nature.

In the article the essence of rational use of nature as a principle of environmental law. Rational use of nature is to provide the use of natural resources. This is a very complex legal concepts. That is why it is necessary to learn and improve. Only lawyers can protect nature and make the right was not infringed.

Speaking more precisely it removal and (or) exploitation of natural resources and harmful effects on nature in scientifically based and economically due to the limits defined by environmental legislation. When these limits remains of environmental sustainability and good environmental status in general.

If the conclusion is to say, that is the main content of the sustainable use of nature. It consists of philosophical understanding, includes principles of law,

principles of environmental law. That is why we can say that the rational use of nature is the principle of environmental law, which expresses the same basic ideas, features and conditions of use of nature. All this should be written in the laws, but only as it recommends doing science. It also owns and economic feasibility. The main objective is to preserve the ecological system and maintain good state of nature.

Keywords: *environmental management, environmental law principles, the concept of the principle of environmental management.*